

Antonio Gramsci

Alle mensen zijn intellectuelen

Notities uit de gevangenis

Vertaald & toegelicht door ARTHUR WESTSTEIJN

Vantilt

De vertaling van dit boek is mede mogelijk gemaakt dankzij een subsidie van het Italiaanse ministerie van Buitenlandse Zaken en Internationale Samenwerking, alsmede dankzij financiële ondersteuning van de Stichting Fonds ssn (sfs) te Nijmegen.

Voor de verantwoording van deze editie zie p. 44.

© 2019 Arthur Weststeijn, Amsterdam en Uitgeverij Vantilt, Nijmegen
ISBN 978 94 6004 425 0

Eindredactie Cyril Lansink, Pol van de Wiel
Ontwerp omslag Mijke Wondergem, Baarn
Verzorging binnenwerk Brigitte Slangen, Nijmegen

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Zij die menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden.

INHOUD

INLEIDING – Antonio Gramsci: de moderne Machiavelli 7

1. Crisis en strategie 49

2. Filosofie en geschiedenis 59

3. De eenheid van theorie en praktijk 95

4. De intellectuelen 121

5. Machiavelli en de moderne heerser 137

6. Productie en seksualiteit 213

7. Cultuur en hegemonie 243

*Alle mensen zijn intellectuelen, maar niet alle mensen
vervullen in de samenleving de functie van intellectuelen
(zoals je ook niet kunt zeggen dat iedereen kok is of
kleermaker, al staat iedereen wel eens eieren te bakken
en zet iedereen wel eens een knoop aan zijn jas)*

de moderne Machiavelli

Het is al uren donker als een gedrongen gestalte in de late avond van 8 november 1926 door de straten van Rome loopt, op weg naar huis. De man weet dat hij op zijn hoede moet zijn, want sinds de machts-greep van Benito Mussolini vier jaar eerder zijn politieke dissidenten in Italië hun leven niet zeker. In het pension waar hij een kamer huurt heeft hij daarom ook nooit verteld dat hij een belangrijk lid is van de parlementaire oppositie tegen het fascistische regime. De familie bij wie hij inwoont kent hem alleen als een stille geleerde omringd door stapels boeken en papieren: *professore Gramsci*, zo noemen ze hem. Maar die avond, rond de klok van half elf, blijkt dat hun zwijgzame gast te boek staat als staatsvijand nummer één.

Zodra Antonio Gramsci de straat van het pension inslaat, is het al te laat: een politieauto staat klaar om hem in te rekenen. Hij wordt meegenomen naar de gevangenis aan de andere kant van de stad, een groot, donker gebouw langs de Tiber. Daarna gaat hij op gevangentransport, van de ene naar de andere cel door heel Italië, totdat zijn zaak twee jaar later eindelijk voor de rechter komt. Gramsci krijgt te horen dat hij tot twintig jaar gevangenisstraf wordt veroordeeld voor het aanzetten tot gewapend verzet tegen de overheid. Volgens de overlevering zou de aanklager bij het proces hebben gezegd: ‘We moeten ervoor zorgen dat dit stel hersens twintig jaar lang niet kan functioneren.’¹

Opgesloten achter de tralies laat Gramsci zich echter niet zo makkelijk de mond snoeren. Geplaagd door slapeloosheid en een broze fysieke conditie die in de kale, kille cel steeds verder verslechtert, draait zijn brein overuren. In kleine notitieboekjes schrijft hij met overgave alles op wat hij weet, over politiek, filosofie, cultuur, litera-

tuur, met een tempo en intensiteit alsof zijn leven ervan afhangt. Tussen begin 1929 en de zomer van 1935 pent Gramsci in priegelige lettertjes drieëndertig notitieboekjes vol, een totaal van duizenden pagina's. Hij moet hebben ingezien dat hij enkel door te schrijven vanuit de gevangenis kan blijven strijden tegen het fascistisch regime en zo zijn intellectuele nalatenschap kan veiligstellen.

Want zijn leven hangt er ook van af: nadat Gramsci vanwege zijn verslechterde gezondheid vervroegd is vrijgelaten, sterft hij, zesenvertig jaar oud, eind april 1937 in een kliniek in Rome aan een hersenbloeding. De duizenden notities die hij na zijn veroordeling heeft gemaakt, vaak in ondoorzichtige bewoordingen om de censuur van de cipiers te omzeilen, worden door zijn schoonzus afgegeven bij de Russische ambassade in Rome, die ze doorstuurt naar Moskou. Wanneer de notities na het eind van de Tweede Wereldoorlog in verschillende delen worden uitgegeven, veroorzaken ze een kleine schokgolf in Italië, en later overal ter wereld. Wat Gramsci in de gevangenis heeft geschreven blijkt namelijk uitermate relevant voor de hele moderne samenleving. Zowel voor de linker- als de rechterzijde van het politieke spectrum groeit Gramsci postuum uit tot een ijkpunt van het westerse denken, omdat hij op een baanbrekende manier heeft laten zien hoe politiek, filosofie en cultuur met elkaar vervlochten zijn. In zijn cel heeft Gramsci, als een moderne Machiavelli, ontleed hoe macht eigenlijk werkt.

Hoe valt het te verklaren dat een studieuze marxist uit Italië, opgesloten in een fascistische gevangenis, zo'n centrale rol zou gaan vervullen in de politieke filosofie? En wat is Gramsci's betekenis vandaag de dag? Om op die vragen een antwoord te kunnen geven moeten we allereerst teruggaan naar het leven van Gramsci en de roerige tijden waarin hij zijn theorieën ontwikkelde: het cruciale tijdvak vanaf de Eerste Wereldoorlog waarin heel Europa ten prooi viel aan de totalitaire verleiding. Italië speelde in dat proces een sleutelrol, met een grote revolutionaire beweging geïnspireerd door de Russische Revolutie en de opkomst en de uiteindelijke machtsgreep van

het fascisme. Gramsci reisde van Rome naar Moskou en terug en verkeerde in de unieke positie om met zowel Lenin als Mussolini het debat aan te gaan. Zijn werk werd daarmee de afspiegeling van de confrontatie tussen de grote ideologieën van de twintigste eeuw, die honderd jaar later nog altijd hun schaduw werpen over de westerse democratie. Tegelijkertijd ontstijgt Gramsci's denken die specifieke historische context waarin het ontstond. In de eenzaamheid van de gevangenis wist Gramsci uit de analyse van zijn eigen tijdperk tijdloze inzichten te abstraheren over de aard van politiek en maatschappij.

‘Een gebochelde Sardijn met een goed stel hersens’

Aanvankelijk wees niets erop dat Gramsci ooit zou uitgroeien tot een grootheid van de moderne tijd. Hij werd in 1891 geboren in marginale omstandigheden, in een klein dorp op het arme Sardinië, ver verwijderd van de centra van macht en cultuur, van steden als Rome en Milaan. Gramsci was een fragiel kind: als peuter werd hij getroffen door tuberculose en raakte zijn wervelkolom vergroeid, waardoor hij een kromme rug kreeg en voor altijd als een klein, gebocheld mannetje door het leven moest; groter dan een meter vijftig zou hij nooit worden. Dat gedrongen postuur vormde een schril contrast met de reputatie van groot denker die hem uiteindelijk vergezelde. Toen Gramsci zich in 1927 op gevangenen-transport in Palermo voorstelde aan een medegevangene, een Siciliaanse maffioso, keek die hem lange tijd doordringend aan en zei: ‘Ben je echt Antonio Gramsci? Dat kan niet, want Antonio Gramsci moet een gigant zijn, niet zo’n klein mannetje.’ Daarna trok de Siciliaan zich terug in een hoekje om, zoals Gramsci zelf zei, ‘zijn verloren illusies te overdenken zoals Marius deed bij de ruïnes van Carthago’.²

Dat Gramsci, de kleine man met het grote intellect, in elke situatie zo’n klassieke parabel paraat had, was vooral het resultaat van ver-

10 woede zelfstudie. Vanwege zijn moeizame fysieke ontwikkeling kon Gramsci pas op z'n zevende voor het eerst naar school, en nadat hij de lagere school had afgemaakt werd hij direct aan het werk gezet om brood op de plank te brengen. In het plaatselijke kadaster van het dorpje Ghilarza was de elfjarige Gramsci de hele dag in de weer met het verslepen van stapels paperassen die meer wogen dan hijzelf; 's nachts huilde hij in bed van de pijn in zijn verwrongen lichaam. Toch bleef hij tot in de kleine uurtjes doorleren, hij werd toegelaten tot het gymnasium in een dorp verderop en op zijn zeventiende mocht hij de laatste schooljaren afmaken in de Sardijnse hoofdstad Cagliari. Hij sloot zich op in zijn kamer, las alles wat los en vast zat en drie jaar later slaagde hij voor het eindexamen. De buitenwereld op het vasteland begon te lonken: op grond van zijn goede cijfers kon Gramsci meedingen naar een beurs voor arme studenten om te gaan studeren in het mondaine Turijn, het onbetwiste industriële centrum van Italië. Van het arme, achtergestelde Sardinië belandde Gramsci zo midden in de politieke, culturele en intellectuele dynamiek van de grote stad; een contrast tussen centrum en periferie dat Gramsci zelf verinnerlijkte en diepe sporen naliet in zijn denken.

Als Gramsci in 1911 begint met studeren, bestaat Italië net vijftig jaar als eenheidsstaat. Van overheidswege worden grote festiviteiten georganiseerd om dat jubileum van de jonge natie luister bij te zetten, met in Turijn een wervelende expo gewijd aan de meest recente industriële ontwikkelingen. Turijn is immers de stad van FIAT, de autofabrikant die symbool staat voor de oprukkende moderniteit. Daarmee wordt Turijn ook het strijdtoneel van de opkomende arbeidersklasse, die zich langzamerhand politiek begint te roeren. De Italiaanse regering is al sinds de eenwording in handen van de liberale elite, maar de socialistische oppositiepartij, de *Partito Socialista Italiano* (PSI), doet steeds duidelijker van zich spreken als een radicaal alternatief voor de heersende orde.

Een van de meest uitgesproken socialistische partijleden is een jonge journalist in Milaan, Benito Mussolini. Hij is acht jaar ouder

dan Gramsci en ook van eenvoudige komaf, maar Mussolini's karakter en voorkomen zijn diametraal tegenovergesteld aan die van de ingetogen student uit Sardinië. Mussolini is een agitator en provocateur die er duidelijk genoeg in scheidt om tegenstanders op de kast te jagen en zichzelf met zijn karakteristieke kalende kop op het schild te hijsen. Gramsci daarentegen trekt zich terug in de eenzaamheid van zijn studeervertrek, geplaagd door zijn immer kwakkelende gezondheid. Toch raakt ook hij politiek bevolgen tijdens een korte vakantie op Sardinië in verkiezingstijd, waarbij voor het eerst alle mannen boven de dertig stemrecht hebben en de armlastige Sardijnse boeren zich laten horen tegen de gevestigde orde. Terug in Turijn sluit Gramsci zich aan bij de socialistische partij. In de vroege zomer van 1914, als het arbeidersverzet tot uitbarsting komt in massale stakingen en protesten tegen de overheid, lijkt Italië rijp voor de revolutie.

De gesloten rijen van de socialistische partij beginnen echter uit elkaar te vallen als kort daarop de Eerste Wereldoorlog uitbreekt. Italië blijft in eerste instantie neutraal, veel socialisten wijzen iedere vorm van inmenging af, maar Mussolini verklaart zich juist tot voorstander van een Italiaanse interventie, omdat een massale oorlog volgens hem de revolutie zou bespoedigen. Hij wordt uit de partij gezet en begint een eigen krant die de spreekbuis wordt voor zijn oorlogszuchtige retoriek. Ook Gramsci grijpt naar de pen en schrijft een stuk waarin hij weifelend partij kiest in het debat: vóór de lijn Mussolini.³ Niemand besteedt er echt aandacht aan. En als Italië korte tijd later daadwerkelijk de oorlog ingaat, belandt Gramsci op een zijspoor. Vanwege zijn fysieke conditie wordt hij niet opgeroepen voor het front, hij stopt ook met colleges volgen en vereenzaamt verder. Te midden van al het wapengekletter resteert nog maar één uitweg: met de pen ten strijde trekken voor de verheffing van het proletariaat.

Daar, in die oorlogsjaren waarin Italië op de rand van de afgrond balanceert, ligt de oorsprong van Gramsci's intellectuele ontwikke-

ling. Het is een periode van grote maatschappelijke onzekerheid maar ook van ongekende culturele dynamiek en industrialisatie. Futuristische dichters en kunstenaars prediken de moderniteit, fabrieken zoals FIAT groeien als kool in de oorlogseconomie. En terwijl zijn generatiegenoten massaal sterven in de loopgraven begint Gramsci zich in Turijn steeds meer te profileren als militante journalist. Hij begint te schrijven over allerlei thema's, in polemische columns, doorwrochte filosofische analyses, afgewogen theaterrecensies, want hij ziet in dat de strijd niet alleen in de loopgraven wordt geleverd, maar ook op papier. 'Elke revolutie,' stelt Gramsci begin 1916, 'is voorafgegaan door zeer intensieve kritische arbeid, culturele penetratie en het laten doordringen van ideeën.'⁴ Met andere woorden: het is noodzakelijk om het proletariaat cultureel klaar te stomen voor een leidende rol in de samenleving voordat er sprake kan zijn van een politieke en economische machtsovername. De Russische Revolutie het jaar daarop sterkt Gramsci in zijn gelijk. In december 1917 schrijft hij een vlamdend betoog waarin hij de Oktoberrevolutie karakteriseert als een 'Revolutie tegen *Het Kapitaal*'. Marx, zegt Gramsci, was geen messias, hij heeft met zijn economisch determinisme niet kunnen voorzien hoezeer de massaslachting van de Eerste Wereldoorlog een 'collectieve volkswil' tot stand zou brengen die niet afhankelijk is van economische omstandigheden, maar die omstandigheden zelf aanstuurt en zo 'de objectieve realiteit' vormgeeft.⁵ En wat in Rusland kan, moet in Italië ook mogelijk zijn.

Als de oorlog ten einde loopt en de Italiaanse soldaten naar huis keren van het front, lijkt de revolutie inderdaad nabij. Italië belandt in een maalstroom die uitmondt in een *biennio rosso*, 'twee rode jaren' van maatschappelijke ontwrichting, grootscheepse protestacties en stakingen. Gramsci ziet die ontwikkeling aanvankelijk vol optimisme tegemoet. Op 1 mei 1919 lanceert hij met een paar geestverwanten een cultureel tijdschrift, *L'Ordine Nuovo*, dat uitdrukkelijk een 'nieuwe orde' aankondigt. Het tijdschrift is bedoeld om de Turijnse arbeiders cultureel en politiek zelfbesef bij te brengen als voor-

Die lange, veelzijdige erfenis die Gramsci heeft nagelaten, vormt een goede reden om Gramsci's werk zelf erbij te pakken. Want ook al wordt Gramsci vaak en lustig geciteerd, veel van zijn hedendaagse adepten en critici lijken niet gehinderd door nauwkeurige kennis van wat hij betoogde. Het loont daarom de moeite om terug te gaan naar de teksten die hij schreef om met Gramsci zélf kennis te maken. Gramsci's notities uit de gevangenis vormen immers een uniek document uit een sleutelperiode in de Europese geschiedenis. De gebochelde Sardijn die het debat aanging met Lenin en Mussolini, verkeerde in de uitzonderlijke positie om vanuit zijn eigen directe ervaring te reflecteren op de botsing tussen de grote ideologieën van de moderne tijd. Ook los van die politieke context spreekt de persoon Gramsci tot de verbeelding: er zijn weinig denkers die in zulke erbarmelijke omstandigheden zoveel filosofische overgave betrachtten.

Maar Gramsci is niet alleen van historisch belang. Het gegeven dat telkens weer nieuwe generaties van verschillende politieke kleur zich door Gramsci voelen aangesproken, zegt veel over de actualiteitswaarde van zijn filosofie – die ook expliciet bedoeld was voor de eeuwigheid. Gramsci's analyse van zijn eigen tijd daagt ons uit om op zoek te gaan naar vergelijkbare mechanismes in het hier en nu, naar de werking van hegemonie en dominantie in de eenentwintigste eeuw, naar de relatie tussen filosofie, cultuur en politiek in onze samenleving, naar de spanning tussen subalterne groepen en elites, de rol van moderne media in het creëren van een collectief bewustzijn, en de wijze waarop verschillende wereldbeschouwingen ontwikkeld zijn in een continue stellingenoorlog.

De betekenis van Gramsci is daarbij des te groter geworden omdat zijn pleidooi om de politieke strijd te verleggen van het economische naar het culturele terrein in de afgelopen decennia lijkt te zijn uitgekomen met de vergaande politisering van cultuur als het voorname strijdtoneel in de samenleving. Het afschudden van veel

ideologische veren na de val van de Muur heeft ertoe geleid dat de mantra van klassenstrijd overging in dat van identiteitsstrijd: de klassieke links-rechts oppositie langs economische lijnen heeft plaatsgemaakt voor onderscheidingsdrang op culturele en morele thema's, zowel linksom (met name in discussies over gender en etniciteit) als rechtsom (vooral vanuit hernieuwd nationalisme). Van verschillende kanten wordt er getornd aan de macht van de zittende elites, waarbij beide flanken van het spectrum zichzelf als slachtoffer positioneren van een vermeende linkse of rechtse hegemonie. Dat verklaart de hernieuwde aandacht voor Gramsci in de huidige cultuurstrijd, al dient daarbij wel een belangrijke kanttekening te worden geplaatst. Gramsci begreep immers dat de essentie van hegemonie niet ligt in onderdrukking, maar in instemming: hegemonie werkt alleen als degenen die ondergeschikt worden gemaakt, daar ook mee instemmen. Wie de bestaande hegemonie kritisch wil doorgronden moet daarom vooral niet denken in termen van slachtoffers en daders, omdat die benadering de wederkerige werking van hegemonie verkeerd inschat. Ook Gramsci zag zichzelf niet als slachtoffer, hoeveel reden hij daar ook toe had in zijn cel; hij wentelde zich niet in zelfbeklag over het onrecht dat hem zou zijn aangedaan, maar hij probeerde te achterhalen waarom zijn tegenstanders wél het pleit hadden gewonnen.

Met die les in het achterhoofd kunnen Gramsci's kameleontische teksten worden gebruikt voor heel verschillende doeleinden: als concrete strategische inspiratie om een eigen hegemonie te vestigen (van welke politieke kleur dan ook), of juist als abstracte duiding van bestaande hegemonieën – en van de mogelijke overgang van de ene naar de andere hegemonie. In een tijdperk van vergaande globalisering, waarin de bestaande internationale orde van afspraken en akkoorden gestoeld op gedeelde instemming onder druk is komen te staan, lijkt er sprake te zijn van wat Gramsci een 'organische crisis' noemt, waarbij de ene hegemonie verdwijnt maar de volgende nog geboren moet worden. Ook op politiek niveau bevinden veel westerse

landen zich in een overgangsfase, waarbij de dominantie van het neoliberalisme geleidelijk plaatsmaakt voor een nieuw model dat voornamelijk vooral ‘cesaristische’ leiders in de kaart speelt. Met Gramsci in de hand kan de opkomst van dat soort leiders worden geduid als het wankel evenwicht dat ontstaat wanneer de bestaande orde tekortschiet en daarmee de deur openzet voor oppositionele krachten, ook al zijn die niet in staat de bestaande orde daadwerkelijk omver te werpen.

Honderd jaar nadat Gramsci als journalist in de burelen van *L'Ordine Nuovo* een eigen nieuwe orde probeerde te verwezenlijken, is de westerse samenleving natuurlijk radicaal veranderd. Gramsci had niet kunnen voorzien dat de intellectuele arbeid die hij centraal stelde in zijn analyse van hegemonie, een eeuw later nog veel belangrijker en alomvattender zou worden vanwege de exponentiële stijging van het gemiddelde opleidingsniveau: in een maatschappij waarin hoger onderwijs niet meer het alleenrecht is van een kleine elite maar openstaat voor steeds grotere groepen burgers, wordt Gramsci's credo dat alle mensen intellectuelen zijn, steeds meer bewaarheid. Bovendien heeft de opkomst van moderne media ertoe geleid dat individuele denkhandelingen veel directer doordringen in de publieke ruimte. Gramsci leefde in een tijd waarin die publieke ruimte werd gedomineerd door de krant en waarin cultuurstrijd dus vooral draaide om het geschreven woord op gedrukt papier (inclusief de feuilletonromannetjes waar Gramsci dol op was). Inmiddels is het geschreven en gesproken woord nog veel dominanter geworden omdat elk individu via sociale media deel kan nemen aan de strijd om meningsvorming. Juist in deze periode waarin traditionele patronen en machtsrelaties snel verschuiven onder invloed van sociale media, is Gramsci's visie opnieuw van waarde. Hij benadrukte immers het belang van collectieve meningsvorming van onderop, waarbij elk individu zich bedient van zijn of haar intellectuele vermogens.

Gramsci zag het als zijn levenstaak om die vermogens aan te wakkeren en te helpen ontwikkelen. Tot op zijn sterfbed probeerde hij in

de eenzaamheid van zijn cel zijn ideeën aan het papier toe te vertrouwen ten gunste van latere generaties. Wie zijn eigen intellectuele vermogens wil aanscherpen, doet er daarom goed aan Gramsci te lezen. En omdat alle mensen intellectuelen zijn, geldt dat voor iedereen.

Deze editie

Alle mensen zijn intellectuelen bevat een selectie van Gramsci's belangrijkste gevangenisnotities.²⁶ De vertaling is gebaseerd op de kritische editie van de *Quaderni del carcere*, uitgebracht onder redactie van Valentino Gerratana onder auspiciën van het Italiaanse Istituto Gramsci (eerste druk Turijn: Einaudi, 1975; meest recente uitgave in vier delen in 2014). Veel bestaande selecties van Gramsci's werk zetten verschillende passages uit afzonderlijke notitieboekjes naast elkaar om de thematische coherentie ervan te verhogen. Aangezien die werkwijze geen recht doet aan de in essentie gefragmenteerde aard van Gramsci's filosofie, is er bij de onderhavige editie voor gekozen om de volgorde van Gerratana's editie aan te houden. De daartoe gemaakte selectie volgt, inclusief hoofdstukindeling, de Franse uitgave onder redactie van Razmig Keucheyan, *Guerre de mouvement et guerre de position* (Parijs: La Fabrique, 2011).

Elk hoofdstuk is voorzien van een korte inleiding om de lezer wegwijs te maken in Gramsci's labyrinthische denkwijze. Verklarende voetnoten

zijn beperkt tot een minimum. De vertaling behoudt al Gramsci's typografische eigenaardigheden (zoals zijn veelvuldige gebruik van aanhalingstekens) en de (soms zeer algemene) titels en nummering die Gramsci gaf aan zijn paragrafen. Ten behoeve van de leesbaarheid zijn lange lappen tekst opgedeeld in verschillende alinea's. De oorspronkelijke alinea's in Gramsci's manuscript worden daarbij aangegeven met een witregel; een beletselteken tussen vierkante haken duidt op een sprong in de geselecteerde tekst.

Bij de vertaling en duiding van Gramsci's werk is waar mogelijk gebruikgemaakt van de eerdere Nederlandse bloemlezing uit zijn gevangenisnotities door Yvonne Scholten, *Marxisme als filosofie van de praxis* (Amsterdam: Van Gennep, 1971), van de complete Duitse vertaling in tien delen, *Gefängnishefte*, ed. Klaus Bochmann en Wolfgang Fritz Haug (Hamburg: Argument, 2012) en van de meest gezaghebbende Engelse edities: *Selections from the Prison Notebooks*, ed. Quintin Hoare en Geoffrey Nowell

Crisis en strategie

De crisis van de liberale orde speelt een sleutelrol in Gramsci's denken. Kort nadat hij in 1929 was begonnen met zijn gevangenisnotities, zette de beurskrach van Wall Street een wereldwijde economische crisis in gang die het kapitalistische systeem op zijn grondvesten deed schudden. Voor Gramsci ging de crisis echter veel verder terug en bleef ze niet beperkt tot de economie: de gehele liberale orde was al in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog ondermijnd geraakt, met als consequentie een algemene politieke, maatschappelijke en culturele crisis van de parlementaire democratie en de waarden van de bourgeoisie, die juist in Italië met de opkomst van het fascisme het eerst zichtbaar werd. Sindsdien was er volgens Gramsci sprake van een 'interregnum', een overgangperiode waarbij de oude hegemonie is verdwenen maar nog niet heeft plaatsgemaakt voor een duidelijk alternatief. In zo'n overgangperiode doen zich allerlei 'ziekelijke verschijnselen' voor, met het fascisme als duidelijkste symptoom.

Toch ziet Gramsci in deze langdurige crisis ruimte voor het ontstaan van een nieuwe hegemonie. Omdat de dominante ideologieën van vroeger verdwenen zijn, worden alle elementen van de cultuur (de bovenbouw) nu immers gereduceerd tot politiek-economische kwesties, tot de onderbouw. Dat betekent dat er juist op het culturele vlak een vacuüm ontstaat dat vanzelf zal worden opgevuld. Volgens Gramsci ligt daar de kans voor het historisch materialisme ofwel het marxisme om een nieuwe hegemonie te vestigen.

Om duidelijk te maken hoe hegemonie werkt, maakt Gramsci vervolgens een onderscheid tussen de 'politieke maatschappij' (de staatsmacht, gevormd door regering, politie en justitie) en wat hij noemt de *società civile*, de Italiaanse vertaling van wat bij Hegel en Marx *bürgerliche Gesellschaft* heet. Die 'burgerlijke maatschappij' (in het

Nederlands ook wel het maatschappelijk middenveld genoemd, of in het Engels *civil society*) vormt het geheel van activiteiten en instellingen die buiten de greep van de staatsmacht vallen, zoals vakbonden, kerkelijke organisaties, media en onderwijsinstellingen. Het is in dat veld dat een dominerende maatschappelijke groep hegemonie kan uitoefenen op grond van instemming, terwijl in de politieke maatschappij vooral wordt geregeerd via dwang. De burgerlijke maatschappij vormt dus het terrein waar een nieuwe hegemonie kan worden gecreëerd.

Dat betekent niet dat de burgerlijke maatschappij losstaat van de staat als zodanig. De staat vormt de overkoepelende paraplu van burgerlijke en politieke maatschappij, 'hegemonie gepantserd met dwang' in Gramsci's woorden. Zijn ideaal is echter dat dwang als politiek middel op termijn geheel kan verdwijnen omdat de staat dan zou samenvallen met de burgerlijke maatschappij, een 'staat zonder staat'. Om dat ideaal te verduidelijken verwijst Gramsci naar de liberale 'nachtwakerstaat', die een tussenfase zou behelzen in het proces waarbij de staat langzamerhand opgaat in de burgerlijke maatschappij. Die tussenfase, stelt Gramsci, is al een stap verder dan de gangbare 'corporatief-economische' fase, dat wil zeggen: de fase waarin een bepaalde maatschappelijke groep zichzelf enkel beschouwt als een economische categorie, bijvoorbeeld als een bepaalde beroepsgroep met specifieke economische belangen. Om de hegemonie te bemachtigen dient een maatschappelijke groep echter verder te denken dan die economische belangen, aangezien hegemonie juist gekenmerkt wordt door cultureel leiderschap binnen de bredere instellingen van de burgerlijke maatschappij.

Volgens Gramsci heeft de bourgeoisie geprobeerd de eigen hegemonie in stand te houden door iedereen in de eigen klasse op te nemen, door iedereen bourgeois te maken zodat de staat (en het recht) enkel een sturende rol hoeft te spelen als 'opvoeder'. Zodra er opnieuw wordt gehamerd op dwang vanuit staat en justitie, is het duidelijk dat dit proces op zijn retour is en de bourgeoisie haar leidende rol kwijtraakt. Dat is het punt waarop een andere klasse de hegemonie kan bemachtigen om daadwerkelijk staat en recht op te laten gaan in de burgerlijke maatschappij.

Bij de vraag welke strategie moet worden gekozen om een hegemonie te vestigen én de staatsmacht over te nemen, kijkt Gramsci vanzelfsprekend naar het voorbeeld van de Russische Revolutie. Daarbij benadrukt hij dat wat in Rusland gewerkt heeft (een snelle machtsgreep in de vorm van een 'bewegingsoorlog') niet zal werken in het Westen. Gramsci verwijst specifiek naar de twee belangrijkste Sovjetstrategen,

Trotski en Lenin (die hij allebei bij hun oorspronkelijke naam noemt), om te betogen dat de situatie in Rusland heel anders is dan in West-Europa. In Rusland is de staat machtig maar de burgerlijke maatschappij slap ‘als een gelei’; dat betekent dat een snelle revolutie daar met succes de staatsmacht omver kon gooien en overnemen. Maar in West-Europa is de staatsmacht ‘enkel een loopgraaf in de frontlinie’ die wordt gestut door een heel sterke burgerlijke maatschappij, ‘een hechte keten van fortificaties en kazematten’. Daarom is er, zoals Lenin inzag, in West-Europese landen een andere strategie nodig, een ‘stellingenoorlog’ binnen de burgerlijke maatschappij die veel offers vraagt om op lange termijn politiek beslissend te kunnen zijn.

51

De metaforen die Gramsci gebruikt, verraden hoezeer zijn denken was beïnvloed door de praktijk van de Eerste Wereldoorlog en door de discussies over een ‘eenheidsfront’ tijdens zijn verblijf in Moskou. Hij bepaalt zijn eigen positie in het debat binnen de Komintern door zich te verzetten tegen Trotski en ook tegen Rosa Luxemburg (Gramsci noemt haar alleen bij haar voornaam), de vooraanstaande Duitse revolutionaire die werd vermoord in 1919. Trotski’s idee van een ‘permanente revolutie’ die van land op land overslaat, en Luxemburgs idee van een algemene staking als middel om zo’n revolutie te verwezenlijken, gaven volgens Gramsci blijk van dezelfde strategische denkfout: de aanname dat een revolutie spontaan kan worden afgedwongen, zonder een langdurige voorbereidende cultuurstrijd om de hegemonie.

Notitieboek 3

§34 — *Verleden en heden*

Het aspect van de moderne crisis waarover wordt geklaagd als een ‘golf van materialisme’, is verbonden aan wat men ‘gezagscrisis’ noemt. Als de dominante klasse niet meer op instemming kan rekenen en dus niet meer ‘leiding geeft’ maar enkel ‘domineert’ door louter dwang uit te oefenen, dan betekent dat precies dat de grote massa’s zich hebben losgemaakt van de traditionele ideologieën, niet meer geloven wat ze eerst geloofden, enzovoort. De crisis bestaat precies uit het feit dat het oude sterft en het nieuwe niet geboren kan worden: een interregnum waarin zich de meest uiteenlopende ziekelijke verschijnselen voordoen.

Er moeten aan deze paragraaf enkele opmerkingen worden toegevoegd over de zogeheten ‘jongerenkwestie’. Die wordt bepaald door

de 'gezagscrisis' van de oude leidinggevende generaties en door het feit dat degene die de leiding op zich zou kunnen nemen, automatisch in zijn missie wordt belemmerd. Dit is het probleem: kan een zo ernstige breuk tussen volksmassa's en dominante ideologieën zoals die zich heeft voorgedaan na de oorlog, 'genezen' worden met louter gebruik van geweld, waardoor nieuwe ideologieën zich niet kunnen doen gelden? Zal het interregnum, de crisis die aldus niet op een historisch gezien normale manier kan worden opgelost, noodzakelijkerwijs uitmonden in herstel van het oude? Gezien de aard van ideologieën valt dit niet helemaal uit te sluiten. Intussen zal de fysieke depressie op termijn leiden tot wijdverbreide scepsis, en er zal een nieuw 'verbond' ontstaan waarin bijvoorbeeld het katholicisme nog hypocrieter zal worden.

Ook hieruit valt te concluderen dat gunstiger voorwaarden ontstaan voor een ongekeerde uitbreiding van het historisch materialisme. Juist omdat het historisch materialisme als wijdverspreide theorie voor de massa aanvankelijk wel armoedig moet zijn, zal dat de uitbreiding ervan ten goede komen. De dood van de oude ideologieën uit zich in scepsis jegens alle theorieën en algemene formules, die dan worden toegepast op puur economische zaken (inkomen, enzovoort) en op politiek die niet alleen feitelijk realistisch is (dat is de politiek altijd) maar ook cynisch in haar directe uitingsvorm (denk aan [Mussolini's] 'Voorwoord tot Machiavelli', misschien geschreven onder invloed van prof. Rensi die op een bepaald moment, in 1921 of 1922, de slavernij bejubelde als een modern middel van politieke economie).¹ Maar alles zodanig reduceren tot economie en politiek betekent juist dat de hoogste delen van de bovenbouw worden gereduceerd tot die delen die meer tot de onderbouw behoren, dat wil zeggen: het wordt mogelijk (en noodzakelijk) dat zich een nieuwe cultuur vormt.

1 In dit artikel, dat Mussolini in 1924 publiceerde in het door hemzelf opgerichte fascistische tijdschrift *Gerarchia*, gebruikte hij Machiavelli's *De heerser* als bevestiging van zijn eigen totalitaire staatsgedachte. Giuseppe Rensi (1871-1941), hoogleraar

filosofie aan de universiteit van Genua, had in 1920 geopperd dat arbeiders in essentie slaven zijn. Aanvankelijk gold Rensi als ideologisch wegbereider van het fascisme, totdat hij Mussolini de rug toeerde en net als Gramsci gevangen werd gezet.

§88 — *Politiestaat en nachtwakerstaat*

Het volgende argument moet worden overwogen: is de opvatting van de staat als politiestaat, nachtwakerstaat, enzovoort (zonder nader in te gaan op het polemische gebruik van termen als politie en nachtwaker) eigenlijk niet de enige staatsopvatting die de extreme ‘corporatief-economische’ fasen ontstijgt? Wij bevinden ons nog altijd op het gebied waarop staat en regering worden gelijkgesteld, wat juist kenmerkend is voor de corporatief-economische vorm, dat wil zeggen dat burgerlijke maatschappij en politieke maatschappij met elkaar worden verward. Want het dient opgemerkt dat de algemene staatsopvatting elementen bevat die horen bij de notie van burgerlijke maatschappij (je zou kunnen zeggen in de zin van: staat = politieke maatschappij + burgerlijke maatschappij, oftewel hege-
monie gepantserd met dwang).

53

Dit is een fundamenteel argument in de theorie dat de staat geleidelijk verdwijnt en wordt opgenomen in de geordende maatschappij. Je kunt je voorstellen dat het element van de staat als dwang stap voor stap verdwijnt naarmate steeds opvallender elementen van de geordende maatschappij (of ethische staat of burgerlijke maatschappij) zich doen gelden. De uitdrukkingen ‘ethische staat’ of ‘burgerlijke maatschappij’ zouden dan betekenen dat dit ‘beeld’ van de staat zonder staat bekend was bij de belangrijkste politieke wetenschappers en rechtsgeleerden, voor zover zij zich begaven op het terrein van de zuivere wetenschap (= zuivere utopie, want gebaseerd op de vooronderstelling dat alle mensen werkelijk gelijk zijn en dus in gelijke mate redelijk en moreel, dat wil zeggen: ontvankelijk om de wet spontaan, in vrijheid en zonder dwang te accepteren, alsof de wet wordt opgelegd door een andere klasse en losstaat van het geweten).

We moeten niet vergeten dat de toepassing van de term ‘nachtwakerstaat’ op de liberale staat komt van Lasalle, dat wil zeggen van een dogmatische, niet-dialectische staatsdenker (vergelijk Lassalles doctrine op dit punt en wat de staat in het algemeen betreft met het marxisme).² In de theorie van de staat → geordende maatschappij moet er een overgang bestaan van de fase waarin de staat gelijk is aan regering en zich identificeert met burgerlijke maatschappij,

2 Ferdinand Lasalle (1825-1864), Duits socialist die sterk was beïnvloed door de staatsfilosofie van Hegel, muntte het begrip *Nachtwächterstaat* bij een redevoering in Berlijn

in 1862. Als hegeliaan bepleitte Lasalle zelf een ethische staat met een veel bredere taakopvatting dan de liberale nachtwakerstaat.

naar een fase van de staat als nachtwaker. Dat wil zeggen: een dwingende organisatie die zich zal ontfermen over de ontwikkeling van de continu groeiende elementen in de geordende maatschappij, en daarom de eigen autoritaire en verplichtende ingrepen geleidelijk beperkt. Op grond hiervan moet niet gedacht worden aan een nieuw 'liberalisme', ook al kondigt zich het begin aan van een tijdperk van organische vrijheid.

54

§138 — *Verleden en heden. De overgang van de bewegingsoorlog (en de frontale aanval) naar de stellingenoorlog, ook op politiek gebied*

Dit lijkt me het belangrijkste vraagstuk dat binnen de politieke theorie is opgekomen in de periode sinds de oorlog, en het moeilijkste om op een juiste wijze op te lossen. Het heeft te maken met de vragen opgeworpen door Bronstein [Trotski], die linksom of rechtsom kan worden gezien als de politieke theoreticus van de frontale aanval in een periode waarin die tactiek enkel heeft geleid tot verliezen.

De genoemde overgang is in de politieke wetenschap alleen indirect verbonden aan de overgang die heeft plaatsgehad op militair gebied, ook al bestaat er wel degelijk een wezenlijk verband. De stellingenoorlog vereist enorme offers van oneindige bevolkingsmassa's; daarom is een ongekende concentratie van hegemonie noodzakelijk en dus een vorm van regeren die meer 'interventionistisch' is, die openlijker het offensief kiest tegen tegenstanders en die interne ontbinding voortdurend 'onmogelijk' maakt: controles van allerlei aard (politiek, bestuurlijk, enzovoort), versterking van de 'posities' van de hegemonie van de dominerende groep, enzovoort. Dit alles laat zien dat er een eindfase is bereikt van de politiek-historische situatie, want in de politiek is de 'stellingenoorlog', eenmaal gewonnen, voorgoed beslist.

In de politiek houdt de bewegingsoorlog namelijk stand zolang het gaat om het innemen van niet-beslissende posities, waarvoor dus niet alle hulpmiddelen van de hegemonie en van de staat worden gemobiliseerd. Maar wanneer deze posities om de een of andere reden hun waarde hebben verloren en alleen de beslissende nog belang hebben, dan begint de belegeringsoorlog. Die is gecompliceerd en moeilijk, en daarin worden uitzonderlijke kwaliteiten gevraagd wat betreft uithoudingsvermogen en inventiviteit. In de politiek is het beleg, ondanks alle schijn, wederzijds, en alleen al het feit dat degene die domineert moet pronken met alle eigen hulpbronnen, toont welke berekening hij maakt van de tegenstander.

Notitieboek 7

Aantekeningen over filosofie. Materialisme en idealisme

§16 — *Stellingenoorlog en bewegings- of frontale oorlog*

Het valt te overwegen of Bronsteins [Trotski's] beroemde theorie van de *permanente* beweging niet de politieke afspiegeling is van de theorie van de bewegingsoorlog (denk aan de observaties van de kozakkengeneraal Krasnov),³ en in laatste instantie de algemene economisch-cultureel-sociale omstandigheden weerspiegelt van een land waarin de kaders van het nationale leven embryonaal en ongevormd zijn en geen 'loopgraaf of fort' kunnen worden. In dat geval zou je kunnen zeggen dat Bronstein, die 'westers' georiënteerd lijkt, juist een kosmopoliet was, oftewel alleen op een oppervlakkige manier nationaal en alleen op een oppervlakkige manier westers en Europees. Iljitsj [Lenin] daarentegen was ten diepste nationaal en ten diepste Europees. Bronstein schrijft in zijn memoires dat hem werd verteld dat zijn theorie juist was gebleken na... vijftien jaar, en hij beantwoordt die kwinkslag met een andere kwinkslag.⁴ In werkelijkheid was zijn theorie als zodanig vijftien jaar eerder niet juist en vijftien jaar later ook niet; zoals wel vaker gebeurt met koppige mensen, over wie Guicciardini geschreven heeft, grossierde hij in giswerk.⁵ Dat wil zeggen dat hij gelijk had in zijn algemenere praktische voorspelling, zoals iemand die voorspelt dat een meisje van vier moeder zal worden, en als ze dan moeder wordt op haar twintigste zegt: 'Ik had het voorspeld!', vergetend dat hij het meisje toen ze nog vier was wilde verkrachten in de overtuiging dat ze moeder zou worden.

55

3 Pjotr Krasnov (1869-1947) streed als kozakkengeneraal tegen het Rode Leger in de Russische Burgeroorlog. Hij deed verslag van zijn militaire ervaringen in de roman *Van de dubbele adelaar naar het rode vaandel* (1921-22).

4 Zie Leon Trotski, *Mijn leven* (Amsterdam, 1930), waarin hij de schrijver en Sovjet-politicus Anatoli Loenatsjarski 5 aanhaalt. Volgens Loenatsjarski had Trotski weliswaar gelijk gekregen met zijn voorspelling uit 1905 dat er een permanente revolutie in Rusland zou uitbreken, maar hij deed die voorspelling vijftien jaar te vroeg.

Trotski repliceerde: 'De nederlaag van de revolutie [van 1905] heeft al onze perspectieven omvergeworpen, niet alleen degene die ik ontwikkelde. Het ging niet om de vaststelling van de termijn van de revolutie, maar om de analyse van haar inwendige krachten, om het voorzien van haar ontwikkeling als geheel beschouwd.'⁵ Francesco Guicciardini (1483-1540), Florentijns politicus en auteur, schreef in zijn *Ricordi* (1530): 'Wie geloof heeft, wordt koppig in wat hij gelooft en vervolgt onversaagd en resoluut zijn weg, moeilijkheden en gevaren veronachtzamen.'

Volgens mij had Iljitsj begrepen dat de bewegingsoorlog, in 1917 met succes toegepast in het Oosten, moest worden gewijzigd in een stellingenoorlog, de enige optie in het Westen. Daar konden, zoals Krasnov opmerkt, de legers in kort bestek oneindige hoeveelheden munitie bij elkaar brengen, en de maatschappelijk kaders waren daar nog vanuit zichzelf in staat om te fungeren als zeer versterkte loopgraven. Dit lijkt me de betekenis van het adagium ‘eenheidsfront’, dat overeenkomt met het geallieerde idee van een gemeenschappelijk front onder het opperbevel van Foch.⁶ Alleen had Iljitsj geen tijd om zijn adagium uit te werken, ook al moeten we ervan uitgaan dat hij dat alleen theoretisch had kunnen doen, terwijl het fundamenteel een nationale taak was. Dat wil zeggen: het was nodig om daarvoor het terrein te verkennen en zich te verzekeren van de onderdelen van de loopgraven en de fortificatie die werden belichaamd door segmenten van de burgerlijke maatschappij, enzovoort. In het Oosten was de staat alles, en de burgerlijke maatschappij rudimentair en als een geleï; in het Westen bestond er tussen staat en burgerlijke maatschappij een juiste verhouding en als de staat wankelde, dan dook direct de hechte structuur op van de burgerlijke maatschappij. De staat was enkel een loopgraaf in de frontlinie, waarachter een hechte keten lag van fortificaties en kazematten; een en ander varieerde natuurlijk van staat tot staat, maar juist daarom vroeg dit om een nauwgezette verkenning op nationaal niveau.

Bronsteins theorie kan worden vergeleken met die van bepaalde Franse syndicalisten over de algemene staking en met Rosa’s theorie in het boekje dat werd vertaald door Alessandri.⁷ Rosa’s boekje en theorie hebben overigens de Franse syndicalisten beïnvloed, zoals blijkt uit bepaalde artikelen over Duitsland die Rosmer publiceerde in *La Vie Ouvrière* (eerste serie in brochures).⁸ Bronsteins theorie is deels ook afhankelijk van de spontaniteitstheorie.

6 De Franse maarschalk Ferdinand Foch (1851-1929) kreeg in 1918 het opperbevel over alle geallieerde troepen in Frankrijk en Italië.

7 Het gaat om Rosa Luxemburg, *Massenstreik, Partei und Gewerkschaften* (1906), in 1919 naar het Italiaans ver-

taald door de socialistische arbeider Cesare Alessandri (1869-1929).

8 *La Vie Ouvrière* was het tijdschrift van de Franse revolutionair-syndicalisten; Alfred Rosmer (1877-1964) gold als een van de belangrijkste auteurs.